

УДК 336.02

О. А. Захарчук,
аспірант, Уманський національний університет садівництва

ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА РОЛЬ ОПОДАТКУВАННЯ У ЇХ ВИРІШЕННІ

Стаття присвячена визначенню сутності, умов та проблем раціонального природокористування. Обґрунтовано необхідність та шляхи застосування оподаткування як стимулу раціонального природокористування.

The article is sanctified to determination of essence, terms and problems of rational nature using. A necessity and ways taxation as the stimulus of rational nature using is reasonable.

Вступ. Перехід економіки України до моделі сталого економічного розвитку на довгострокових засадах вимагає не тільки підвищення ефективності виробничої діяльності, але і раціоналізації використання природних ресурсів, зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище. Однак, як зауважують українські фахівці, драматизм полягає в тому, що попри всі зусилля світової науки ми не маємо готових моделей сталого розвитку суспільства, а господарська діяльність здійснюється за рахунок природи та майбутніх поколінь. Ще на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) відзначалось, що модель розвитку індустріальних країн, які досягли прогресу за рахунок використання «чужих» природних ресурсів, ціною забруднення навколишнього середовища, буде втрачати свою життєздатність у міру вичерпування ресурсно-екологічного потенціалу планети. Модель «споживчого суспільства» безперспективна і веде до катастрофи [22, с. 33].

Окрім того, проблема раціонального природокористування посилюється значним техногенним навантаженням на екосистему України та станом забруднення навколишнього середовища, що, у свою чергу, негативно позначається на якості життя населення України. Все це обумовлює актуальність обраної проблеми дослідження.

Постановка проблеми. Проблемам раціонального природокористування присвятили праці Ю. Бойчук, В. Боков, О. Бугай, А. Васильєв, Г. Васюкова, О. Веклич, В. Вовк, В. Голян, М. Гузєєв, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Я. Коваль, Н. Лукьянчиков, В. Міщенко, Е. Солошенко та ін. Увага вчених зосереджується переважно на обґрунтуванні необхідності використання ресурсозберігаючих технологій у промисловому виробництві та сільському господарстві, але не конкретизується механізм податкового регулювання їх впровадження і використання. Тому метою статті є визначення необхідності та напрямів податкового регулювання раціонального природокористування.

Викладення основного матеріалу. Символічна вартість природних ресурсів, які використовуються у виробничо-господарській діяльності економічних суб'єктів, розміри податкових платежів, формальна система штрафних санкцій за порушення правил природокористування, завдали величезних збитків стану природних ресурсів нашої держави. Така ситуація характерна не тільки для України, але і для інших республік колишнього СРСР, що зумовлено деформованою структурою виробництва та споживацьким ставленням до природних ресурсів, а також невідомістю системи ресурсного та екологічного оподаткування. Російський вчений М. Лук'янчиков відзначає, що в державні позабюджетні фонди екологічні фонди не входять, що сприяло тому, що «екоплатежі втратили стимулюючий характер і перетворилися на знесоблену форму одного з неподаткових способів формування бюджетів всіх рівнів управління» [15, с. 19-20].

Як зауважують фахівці, недотримання громадянами України вимог природоохоронного законодавства є однією з причин сучасного стану забруднення лісів, рік та озер України. В той же час найбільших збитків природним ресурсам нашої держави завдає недотримання вимог законодавства про охорону довкілля підприємствами та підприємцями, особливо якщо їх виробничий цикл передбачає викиди і скиди шкідливих речовин у навколишнє середовище [24, с. 180].

Окрім забруднення навколишнього середовища та знищення природних ресурсів, ще однією проблемою є перехід права власності (не завжди законний) на окремі види природних ресурсів (землі, ліси, водойми, родовища) та зосередження їх в одних руках. За умов ринкової економіки та відсутності обмежень щодо права власності на окремі види природних ресурсів, як зауважують фахівці, це є закономірним явищем. Тому з метою недопущення соціальної напруги в суспільстві та попередження випадків нецільового та неефективного використання монополізованих ресурсів держава повинна дещо обмежити зазначені монополізаційні процеси [24, с. 180].

Не зважаючи на те, що економіка України все ще переживає глибоку структурну кризу, обсяги виробництва є незадовільними, для України характерний один із найвищих рівнів техногенного навантаження серед країн СНД і Європи. Це можна пояснити нерациональним розміщенням продуктивних сил, сформованим ще за часів СРСР [21, с. 90]. Для України характерна ситуація, коли в окремих регіонах зосереджено максимальну кількість ресурсів, однак через неналежний рівень природоохоронних заходів ці регіони на сьогоднішній день є найбільш забрудненими. У цілому по Україні рівень техногенного навантаження складає 14,17%, що перевищує показники індустріально-розвинених країн Західної Європи – Німеччини, Італії, Франції відповідно в 1,63; 1,58 і 1,44 рази [21, с. 90-91]. Протягом останніх років техногенне навантаження на навколишнє середовище зменшилося, що обумовлене зменшенням обсягів виробництва та скороченням реального сектору економіки. Але екологічна ситуація в природному середовищі залишається напруженою.

На сьогодні близько 15% території України з населенням більше 10 млн. чол. знаходиться в критичному екологічному стані, має найбільший рівень розорювання земель, споживання водних ресурсів, вирубки лісів [21]. Україна за ступенем забруднення навколишнього середовища та деградації природи займає одне з перших місць серед республік колишнього СРСР. За питомої ваги території 2,7% викиди шкідливих речовин в атмосферу сягають 18%, скиди стічних вод у поверхневі водойми – 12%, щорічне складування відходів – 19% від минулих всеохоплюючих показників. За сформованої структури економіки країни щорічно використовується близько 1,5 млрд. тон природних ресурсів, у розрахунку на душу населення – 30 тонн щорічно. Такий великий обсяг використання природних ресурсів свідчить про їх екстенсивне використання і призводить до значного забруднення атмосферного повітря у 2-3 рази більше, ніж в Європі. На одного жителя країни приходить близько 200 кг викидів у атмосферне повітря [20, с. 45-48].

Окрім того, обсяги токсичних промислових відходів складають 3,91 т, а обсяги забруднених вод, які скидаються у водні джерела близько 6,4 тис. м³, що перевищує аналогічні показники у країнах Західної Європи в 4,5-7,5 рази [12, 21]. На сьогоднішній день необхідно розробити заходи, які були б направлені на стимулювання повторного і безповоротного водокористування з метою зниження водозабору та обсягів стічних вод. З метою зниження втрат води при транспортуванні необхідно провести комплексну модернізацію вологітних систем.

Катастрофічною виглядає ситуація поводження з відходами. На сьогоднішній день в Україні накопичено 29,7 млрд м³ відходів (5,7 млрд м³ – тверді побутові відходи), що значно перевищує показники таких індустріально розвинених західноєвропейських країн: Німеччини (9,7 млрд м³), Італії (10,17 млрд м³), Франції (10,02 млрд м³). На кожного жителя України приходить 632,25 л неочищених стічних вод. Для країн Західної Європи ці показники майже у 2 рази менші: в Німеччині – 317,11 л, в Італії – 341,9 л, у Франції – 331,9 л [21, с. 92]. Складна екологічна ситуація має негативні наслідки для населення, що підтверджує демографічна ситуація в Україні (табл. 1).

Як видно з таблиці, прискорення населення в Україні від'ємний, тривалий час кількість померлих перевищує кількість народжених. Окрім того, за даними Міністерства охорони здоров'я зростає захворюваність серед населення, особливо на новоутворення. Аналіз статистичних даних, які характеризують екологічну ситуацію в Україні та її наслідки для людини свідчить, що на сьогоднішній день відсутня узгодженість між екологічними та економічними інтересами суспільства.

Таблиця 1. Кількість народжених та померлих в Україні, тис. осіб

Роки	Кількість народжених, тис. осіб	Кількість померлих, тис. осіб	Природний приріст населення, тис. осіб
1996	467,2	776,7	-309,5
1997	442,6	754,2	-311,6
1998	419,2	719,9	-300,7
1999	389,2	739,2	-350,0
2000	385,1	758,1	-373,0
2001	376,4	745,9	-369,5
2002	390,7	754,9	-364,2
2003	408,6	765,4	-356,8
2004	427,3	761,3	-334,0
2005	426,1	782,0	-355,9
2006	460,4	758,1	-297,7
2007	472,7	762,9	-290,2
2008	510,6	754,5	-243,9
2009	512,5	706,7	-194,2
2010	497,7	698,2	-200,5

Джерело: офіційний веб-сайт Держкомстату України

В постіндустріальній моделі суспільство не просто задається питанням «як вплине?». Спроба знайти відповідь на дане питання як раз і виводить інтерес з виключно економічної площини в еколого-економічну. Еколого-економічний інтерес виникає саме тоді, коли, відповідаючи на дане питання, економічний суб'єкт трансформує своє відношення до сукупності власних економічних потреб, що фактично проявляється у зміні способу їх задоволення. А сам факт узгодження поточних потреб з потребами майбутніх поколінь (а саме це є основним принципом стійкого економічного розвитку) говорить про зміну характеру взаємодії у часі між потребами економічних суб'єктів... Економічний суб'єкт вступає в економічні відносини вже з іншою формою затрат, змінюючи в той же час і результат [14, с. 46].

В економіці перехідного типу відсутні економічні передумови для формування і реалізації еколого-економічних інтересів, вони проявляються як цільові установки держави, суспільних організацій, як обмеження при реалізації економічних інтересів, формують, як стверджує М. Гузєв, екологічну орієнтованість [10].

О. Веклич стверджує, що формування еколого-економічних інтересів і усунення протиріч між ними є ціллю економічного механізму екологічного регулювання. Саме створенню економічної зацікавленості у гармонізації взаємодії суспільства і природи сприяє таке удосконалення економічного механізму екологічного регулювання, яке забезпечить узгодженість, поєднання суспільних, регіональних, галузевих, колективних (групових) або особистих економічних і екологічних інтересів шляхом поєднання адекватних форм їх руху. По суті збалансоване поєднання цих інтересів є вихідною економічною умовою раціоналізації взаємовідносин суспільства і навколишнього середовища, а метою екологічного регулювання – узгодження еколого-економічних інтересів і вирішення, подолання протиріч між ними [5, с. 16]. Потребу в економічному стимулюванні раціонального природокористування посилюють наступні фактори (рис. 1).

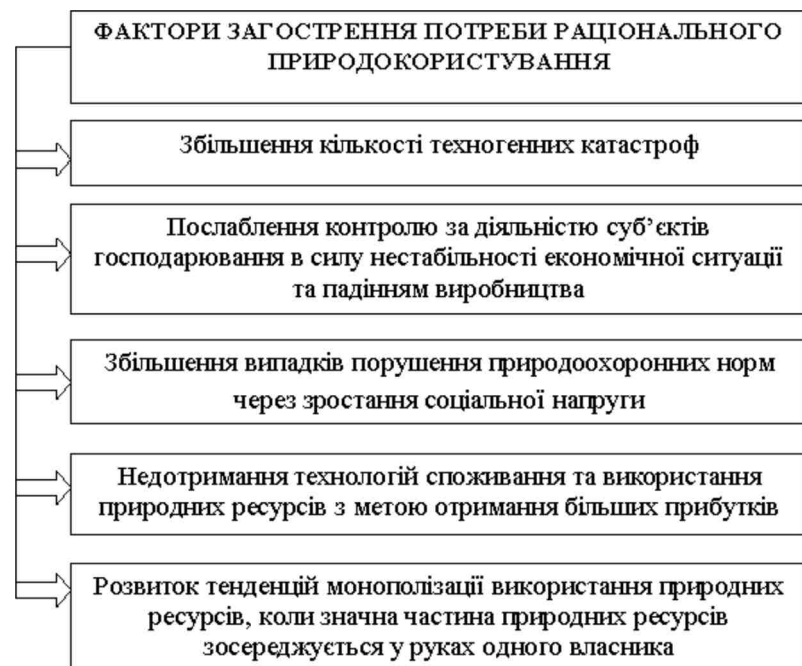

Рис. 1. Фактори, що обумовлюють потребу в стимулюванні раціонального природокористування

Розробка системи стимулювання раціонального природокористування вимагає чіткості у трактуванні сутності раціонального природокористування, його принципів і головних завдань. До сутності раціонального природокористування можна виділити кілька підходів (табл. 2).

Таблиця 2. Сутність раціонального природокористування

Сутність	Прихильники
Використання природних ресурсів в обсягах та способами, які забезпечують сталий економічний розвиток, гармонізації взаємодії суспільства і природного середовища, раціоналізації використання природно-ресурсного потенціалу, економічні механізми екологобезпечного природокористування	Бойчук Ю.Д., Боков В.А., Бугай О.В., Васюкова Г.Т., Солошенко Е.М.
Раціональне природокористування спрямоване на забезпечення умов існування людства і отримання матеріальних благ, запобігання можливих шкідливих наслідків людської діяльності, на підтримання високої продуктивності природи та охорону і економічне використання її ресурсів	Васильєв А.С., Ветрова Н.М., Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Коваль Я.В., Міщенко В.С.
Раціональне природокористування повинно забезпечити повноцінне існування і розвиток сучасного суспільства, за умов збереження високої якості середовища проживання людини. Цього можна досягнути завдяки економічній експлуатації природних умов і ресурсів при найефективнішому режимові їх відтворення з	Бовенберг Л., Вовк В.І., Голян В.А., Лукьянчиков Н.Н., Паламарчук В.О.

урахуванням перспективних інтересів розвитку господарства і збереження здоров'я людей.
--

Джерело: складено автором

Виходячи із зазначеного вище, нераціональним є таке природокористування, коли діяльність людини призводить до забруднення навколишнього середовища, знесилення відновлювальних властивостей природи, зниження якості і вичерпання природних ресурсів тощо. Воно може виникнути як наслідок не тільки прямих, але й опосередкованих впливів на природу. Дотримання базових принципів раціонального природокористування дозволить зберегти природно-ресурсний потенціал України, мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище, не допустити подальшого його забруднення та знизити рівень техногенного навантаження. На основі визначення сутності раціонального природокористування базовими його принципами можна назвати наступні (рис. 2).

1	Адекватний рівень споживання природних ресурсів, коли максимальний економічний ефект досягається не за рахунок кількості спожитих ресурсів, а за рахунок якості їх переробки
2	Відповідність антропогенного навантаження обсягам природних ресурсів
3	Збереження просторової цілісності екосистем та природно обумовленого кругообігу в процесі антропогенного впливу
4	Пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу під час визначення економічної ефективності поточного природокористування

Рис. 2. Принципи раціонального природокористування

Дотримання принципів раціонального природокористування вимагає створення відповідних передумов. Фундамент раціонального природокористування закладається діями влади, які мають бути спрямовані на забезпечення участі громадськості у прийнятті рішень щодо поводження з природними ресурсами, подолання диспропорції економічного розвитку, стимулювання створення ефективного виробництва на основі ресурсозберігаючих та ресурсовідновлюючих технологій тощо.

Важливим завданням є комплексний підхід до вибору методів (напрямів) вирішення проблем природокористування, які б передбачали оптимальне поєднання ґрунтовних наукових досліджень та розробок, впровадження якісно нових виробничих технологій, адміністративно-примусових заходів, законодавче регулювання, застосування методів економічного примусу та стимулювання, природоохоронної освіти та виховання, популяризації та пропаганди природоохоронних ідей, використання можливостей міждержавного (міжнародного) природоохоронного співробітництва. Особливе місце серед комплексу таких заходів на сучасному етапі взаємодії суспільства і природи відіграє економічне регулювання природокористування, яке дає можливість (втому числі і фінансові) та створює економічні умови для успішного здійснення всіх перелічених напрямів [4]. У загальному вигляді економічне регулювання – це державні правила і закони, призначені для контролю за поведінкою фірм, підприємств та інших суб'єктів економіки. У економіці розрізняють бюджетне, валютне та податкове регулювання [19].

Досить часто бюджетне і податкове регулювання розглядають у сукупності як фіскальне регулювання, яке визначають як сукупність різноманітних важелів та інструментів законодавчого, виконавчого і контрольного характеру, за допомогою яких держава та органи місцевого самоврядування створюють умови ефективного ресурсного забезпечення для задоволення соціально-економічних потреб кожного регіону [23]. Механізм фіскального регулювання передбачає використання двох основних груп важелів – бюджетних та податкових, дія яких реалізується через застосування відповідних інструментів [19]. У сфері забезпечення раціонального природокористування відповідно до базових цілей можуть бути задіяні наступні інструменти (табл. 3)

Таблиця 3. Цілі раціонального природокористування та інструменти їх досягнення

Ціль	Інструменти
Комплексне вивчення антропогенного впливу на навколишнє середовище та прогнозування його наслідків	Бюджетне фінансування
Максимальне використання всієї маси ресурсу, що вилучається з природного середовища (включається до господарського обігу); використання всіх корисних елементів, що входять до складу ресурсу; повна утилізація відходів	Бюджетне фінансування (пріоритетні програми), оподаткування, штрафні санкції
Ефективне очищення різноманітних відходів виробничого та побутового характеру, що є основними агентами забруднення природного середовища	Оподаткування, штрафні санкції
Очищення вже забруднених природних компонентів, що полягає в усуненні сторонніх та небажаних речовин з поверхні або з об'єму (маси) певного об'єкта (атмосфери, води, ґрунту, лісу)	Бюджетне фінансування, пільги інвесторам
Застосування альтернативних видів енергії	Оподаткування
Озеленення	Оподаткування, штрафні санкції
Застосування схем водоспоживання замкнутого циклу з метою економії водних ресурсів та запобігання забруднення гідросфери, зокрема, та природного середовища взагалі	Оподаткування, штрафні санкції
Агробіотехнологічне ведення сільського господарства та оптимізація меліорацийних заходів	Бюджетне фінансування, оподаткування, штрафні санкції
Створення нових та збереження існуючих заповідних зон, не допущення передачі їх у приватну власність	Пряме державне регулювання, штрафні санкції

Джерело: побудовано автором

Як видно з таблиці, одним із способів регулювання раціонального природокористування є використання податків, які дають змогу вилучити частину ренти з метою її використання для фінансування потреб відтворення природних ресурсів та створення передумов для стимулювання ефективного та економічного використання ресурсів. Також вагому роль відіграє система штрафних санкцій. Однак значення має не тільки розмір штрафу, але і ймовірність його застосування.

Як зауважують фахівці, в Україні створена система державного регулювання у сфері платного природокористування виявилася малоефективною, оскільки її механізм не стимулює розвитку господарської діяльності з використанням природних ресурсів. Сучасний рівень зборів не забезпечив стійкого прогресу в мобілізації та акумуляції фінансових ресурсів, а також цільового спрямування коштів, або визначеної їх частки на природоохоронну діяльність [17, с. 194]. Частково ця ситуація має змінитися на краще, оскільки у 2011 р. набув чинності Податковий кодекс, який вносить суттєві зміни у оподаткування споживання природних ресурсів. Однак, окрім змін, передбачених у Податковому кодексі, вважаємо, що додатковими заходами фіскального регулювання мають бути:

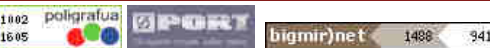
- диференціація нормативів плати за воду по галузях;
- сприяння цільовому використанню платежів за ресурси;
- запровадження оподаткування приватних мисливських угідь та інших форм монополізації природних ресурсів;
- застосування податкового стимулювання щодо впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій;
- посилення контролю за використанням природних ресурсів та застосування відповідних штрафних санкцій;
- активізація податкових важелів економічного використання природних ресурсів.

Висновки. Таким чином, роль фіскального регулювання в цілому та оподаткування зокрема у забезпеченні раціонального природокористування є неzapеречною. Виважене застосування податкового інструментарію дозволить не тільки покращити екологічну ситуацію в Україні, але й забезпечити паритетність еколого-економічних інтересів. Перспективою подальших досліджень визначено аналіз форм і методів фіскального регулювання раціонального природокористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойчук Ю.Д., Солошенко Е.М., Бугай О.В. Екологія і охорона навколишнього середовища. – К.: Суми, Університетська книга, 2002. – 365 с.
2. Боков В.А. Основы экологической безопасности: учеб. Пособие/ В.А. Боков, А.В. Лущик. – Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
3. Васильев А.Й. Економічна оцінка ефективності використання водних ресурсів України/ А. Васильев// Регіональна економіка. – 2002. – №2. – С. 180-187.
4. Васюкова Г.Т. Рациональное природокористування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/13560615/ekologiya/zavdannya_ratsionalnogo_prirodokoristuvannya.
5. Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні. – К.: Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів, 2003. – 88 с.
6. Ветрова Н.М. Экологическая безопасность рекреационного региона: [моногр.]/ Н.М. Ветрова. – Симферополь: РИО НАПКС, 2006. – 297 с.
7. Віленчук О. Гармонізація єдиного еколого-економічного простору України/ О. Віленчук// Економіка України. – 2009. – №3. – С. 80-91.
8. Вовк В.І. Екологічна економіка – від доктрини до політики/ В. Вовк // Наукові записки. Том 29. Біологія та екологія. – К: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 65-73.
9. Голян В.А. Економічний механізм природокористування: яким йому бути?/ В.А. Голян// Агросвіт. – 2007. – №8. – С. 5-12.
10. Гузев М.М. Экономические проблемы и механизм экологически устойчивого развития: монография. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1997. – 200 с.
11. Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоротов О.С., Паламарчук М.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – Київ, РВПС України, 1999. – 716 с.
12. Довкілля України у 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: syb.org/publications/dovkilya-ukraini-u-2009-rotsi
13. Інформація про стан та проблеми функціонування єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mns.gov.ua/content/program_kmu_inform.html.
14. Костель М.В. Дослідження еколого-економічних інтересів та вирішення завдань екологічної економіки/ М. Костель// Механізм регулювання економіки. – 2006. – №4. – С. 4-48.
15. Лукьянчиков Н.Н. Совершенствование системы платежей за загрязнение окружающей среды и размещение отходов/ Н.Н. Лукьянчиков// Бюллетень «На пути к устойчивому развитию России». – 2007. – Вып. 36. – С. 19-21.
16. Мировые ресурсы. Научно-статистический сборник: экология, экономика, социология. – М.: МГУ, 2009. – Т.3. – 378 с.
17. Назаркевич І.Б. Значення ресурсних платежів у системі оподаткування України/ І. Назаркевич, А. Козюк// Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 3. – С. 191-198.
18. Офіційний веб-сайт Держжостату України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
19. Паентко Т.В. Фискальное регулирование финансовых потоков// Фискальное регулирование социально-экономического развития государства в посткризисный период [монография]. – К.: ДКС Центр, 2011. – С. 28 – 42.
20. Паламарчук В.О. Еколого-економічні та соціальні нариси з проблем природокористування [моногр.]. / В.О. Паламарчук та ін. – Донецьк: Пороги, 2004. – 258 с.
21. Пашенцев А.И. Тенденции развития экологической ситуации в Украине/ А. Пашенцев, О. Униятова// Экономика и управление. – 2010. – №6. – С. 89 – 96.
22. Стефанків О.М. Стратегічні напрями раціонального природокористування в АПК та забезпечення екологічної безпеки в соціумі/ О. Стефанків// Механізм регулювання економіки. – 2010. – №1. – С. 32-37.
23. Тріпак М.М. Прагматизм фіскального регулювання процесів формування місцевих бюджетів. Автореф. дис. канд. ек. наук. спец. 08.04.01. – фінанси, грошовий обіг і кредит. – Тернопіль: ТДЕУ, 2005. – ел. ресурс.
24. Тулуш Л.Д. Ресурсні платежі як важелі державного регулювання процесів вітчизняного природокористування/ Л. Тулуш, П. Боровик, О. Захарчук// Державне регулювання економіки – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvbdfa/2010_1/1\(18\)_2010_articles/](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvbdfa/2010_1/1(18)_2010_articles/). – С. 176-184.
25. Юридична енциклопедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cyclop.com.ua.
26. Bovenberg L., and de Mooij, R.A. Environmental levies and distortionary taxation// American Economic Review. – 1994. – №94. – P.1085-1089.

Стаття надійшла до редакції 08.08.2011 р.

ТОВ "ДКС Центр"